

אזי בימי חשמנים

השליט שהתהפך – יוחנן הורקנוס

הרב צבי הבר

א. פתיחה

בפרקים הקודמים בסדרת "אזי בימי חשמנים" עיסקנו בסדרה היה סביב סיפור חנוכה – הרקע לסיפור חנוכה – השתלטות היוונים וגזירותיהם, מרד החשמונאים, שלטון בני מתתיהו. את הפרקים הקודמים סיימנו במותו הטראגי של שמעון – אחרון בניו של מתתיהו, שנהרג על ידי חתנו תלמי חבובו, אירוע החותם למעשה את החלק הראשון של תולדות החשמונאים – והוא סיפור מתתיהו ובניו.

בפרקים הבאים נמשיך לעסוק בתולדות ממלכת החשמונאים, מאחרי מות שמעון ועד למתתיהו אנטיגנס אחרון המלכים החשמונאים, ועלייתו לשלטון של הורדוס – תקופה המשתרעת על כמאה שנים. נזכור שכל הסיפור של מרד החשמונאים ושלטון בני מתתיהו נמשך 33 שנים בלבד, משמעות הדברים היא שהדברים שנעסוק בהם בפרקים הבאים הם הסיפור העיקרי של ממלכת החשמונאים.

בניגוד לתקופת מרד החשמונאים ובני מתתיהו שיש לנו תיעוד שנחשב אמין ביותר בדמות ספר מקבים א, לתקופה הזו המקור ההיסטורי המרכזי הוא יוסף בן מתתיהו, שחי בתקופה מאוחרת יותר, בעיקר בספרו קדמוניות היהודים. בנוסף אליו יש לנו מספר היסטוריונים יוניים, על מספר נקודות היסטוריות. דבר שמתחדש בתקופה זו הוא התייחסותם של חז"ל. חז"ל כמעט ולא התייחסו למתתיהו ובניו, כפי שדיברנו בפרקים הקודמים, אבל ביחס למלכים החשמונאים ממשיכי הדרך יש התייחסויות לא מעטות בדברי חז"ל, בתלמודים ובספרות האגדה, שמהם אנחנו יכולים לשאוב הסתכלות עקרונית ואמונית על המלכים מבית חשמונאי שבתקופה הזו.

ב. מות שמעון ועלייתו של יוחנן הורקנוס לשלטון

נתחיל במקום בו הפסקנו – מותו של שמעון. שמעון היה אחרון השליטים מבני מתתיהו. הוא נהרג בשנת 134 לפנה"ס ביחד עם שני בניו יהודה ומתתיהו בידי חתנו המתיוון תלמי בן חבוב, שהיה הנציב של יריחו, שזימן אותם למשתה בביתו, ושם רצח אותם. ככל הנראה מתוך דחיפה ועידוד של שליט הממלכה הסלווקית שיושב בדמשק – אנטיוכוס סידטס, הוא אנטיוכוס השביעי.

אחד מבניו הנותרים היה יוחנן הורקנוס. יוחנן היה ממפקדי הצבא והוא הוביל את החיילים בחלק גדול מהקרבות שניהל אביו. יוחנן היה באותו הזמן בלחימה בגזר, וכשהוא שמע את הירצחו של אביו מיהר חזרה לירושלים, ושם

התמנה להיות המנהיג, הוא יצא להילחם בתלמי בן חבוב, שקרא לעזרת אנטיוכוס אלא שזה בושש לבוא לעזרתו, והוא הסתגר במצודת דגון שסמוכה ליריחו. יוחנן הורקנוס עשה מצור על המצודה, אלא שהוא לא כבש אותה כי תלמי החזיק באמא של יוחנן ובשניים מאחיו ואיים להרוג אותם אם יוחנן לא יסיר את המצור. יוחנן חשב שהוא יוכל להציל את אמו ואחיו, והסיר את המצור, ותלמי בן חבוב רצח את אמו ושני אחיו וברח משם לעבר הירדן לפילדפיה היא רבת עמון.

יוחנן הורקנוס העמיק את שלטונו, הוא ניסה לחזק ולחדש קשרים בינלאומיים עם רומא ועם מצרים, דבר שעורר את זעמו של אנטיוכוס סידטס, הוא אנטיוכוס השביעי.

אנטיוכוס סידטס כעס על יוחנן הורקנוס ויצא בשנת 132 לפנה"ס למסע כיבוש של הממלכה החשמונאית, יוחנן הסתגר בירושלים ואנטיוכוס שם מצור על העיר למשך שנתיים – יוספוס מתאר לנו בתיאורים חיים את המצור ואת הלחימה, וכיצד היהודים הנצורים נושעו בזכות גשמים חזקים שירדו באותם הימים. לאחר שנתיים הם הגיעו להסדר לפיו יוחנן מסר לאנטיוכוס מספר ערים, כסף, בני ערובה והפך להיות לווסאל דהיינו שליט כפוף לאנטיוכוס סידטס. על פי המתואר אצל יוסף בן מתתיהו זה קרה בחג סוכות, והורקנוס ביקש מאנטיוכוס שיכרות ברית לשבעה ימים בשביל חג, ואנטיוכוס הסכים וגם שלח לעיר קרבן מפואר, ששבה את ליבו של יוחנן שהחליט להגיע איתו להסדר.

האמת כנראה יותר מורכבת. אנטיוכוס רצה לסיים את המאבק ביהודה כי הוא היה צריך לצאת להילחם במזרח בממלכה הפרתית שמרדה בו, מלחמה שבה לפי יוסף בן מתתיהו השתתפו גם חייליו של יוחנן הורקנוס, וכפי שהוא מתאר בדבריו בקדמוניות היהודים:

וכשערך אנטיוכוס את מסע המלחמה שלו נגד הפרתים, הלך הורקנוס אתו. עד לדבר משמש לנו ניקולאוס הדמשקי המספר כך: אנטיוכוס הציב מצבת ניצחון על נהר לוקוס לאחר שניצח את אינדאטס שר צבא הפרתים ונשאר שם יומיים לבקשת הורקנוס היהודי בגלל חג אחד המקובל עליהם מאבותיהם [...] שכן הגיע אז חג שבועות שחל להיות אחר השבת ואסור לנו להלך בדרך לא בשבת ולא במועד.

ג. מות אנטיוכוס והרחבת הממלכה בידי יוחנן הורקנוס

בסופו של דבר אנטיוכוס נהרג בקרבות האלו, ולאחר מותו יוחנן הורקנוס הרים את הראש, ולאור הבנתו שאין לו לחשוש עוד מהממלכה הסלווקית הוא התחיל להטביע מטבעות ראשונות (בשנת 127 לפנה"ס) שהוא סימן מובהק לעצמאות. הוא התמנה להיות הן השליט והן הכוהן הגדול.

הממלכה הסלווקית נכנסה לסחרור ומאבקי ירושה ויוחנן הורקנוס ניצל את שעת הדמדומים והתחיל במסעות כיבוש בארץ ישראל והרחבת הממלכה. הוא כבש את השומרון, והחריב את המקדש של השומרונים בהר גריזים, וכן כבש ערים הלניסטיות שהיו בשומרון. הוא כבש את אזור דרום מדבר יהודה והנגב שם ישבו האדומים. הוא כבש את אזור בית שאן, ואת אזור מידבא בעבר הירדן המזרחי, וכן חלקים ממישור החוף ומעמק יזרעאל. בסופו

כל הזכויות שמורות ©

של דבר הוא הגדיל פי 2 ויותר את שטח הממלכה החשמונאית, וכן הסיר כל מיני אימים והפרעות שמנעו את חיבור הגליל לממלכת יהודה. הוא הידק את הקשרים עם הרומאים והמצרים וממלכות קטנות נוספות. כחלק מהרצון שלו להגדיל את כוח הממלכה החשמונאית הוא גייר חלק מהעמים שהוא כבש אותם, כמו לדוגמה את האדומים יושבי דרום הארץ.

ללא ספק מדובר בדמות השליט החשמונאי הראשון, שזכה לשלטון ארוך ימים, מרחיב באופן מובהק את גבולות הממלכה החשמונאית ומהווה גורם משמעותי בתוך הפוליטיקה האזורית, בין רומא, הממלכה הסלווקית ומצרים. בימיו היהודים היו שרויים ברוב טובה.

ד. האם יוחנן הורקנוס היה צדיק או רשע?

יוסף בן מתתיהו מסכם את ימי יוחנן הורקנוס בלשון הבאה:

הוא איחד בנפשו את שלשת הדברים המעניקים את האושר הגדול ביותר: הנהגת האומה, הכהונה הגדולה ומתת הנבואה

מדברי חז"ל עולה שאלה גדולה ביחס ליוחנן הורקנוס, והדים לה מצויים גם אצל יוסף בן מתתיהו. שאלת המפתח בהבנת יחסם של חז"ל נתונה למחלוקת בדבר זיהויו של יוחנן כהן גדול המוזכר אצל חז"ל. במספר מקומות מתואר לנו בספרות התנאים פועלו של יוחנן כהן גדול. המשנה במסכת סוטה מספרת על תקנות שונות שהנהיג יוחנן כהן גדול, משם משמע שהוא היה איש צדיק שהיה אכפת לו מאד מההלכה היהודית. המשנה במסכת פרה אומרת שיוחנן כהן גדול עשה שתי פרות אדומות. וכן מסופר לנו במספר מקורות שהוא שימש בכהונה הגדולה שמונים שנה. יש אומרים שמדובר בכהן גדול אחר, ולא ביוחנן הורקנוס, אבל יש אומרים (היימן בתולדות תנאים ואמוראים) שמדובר על יוחנן הורקנוס, וזאת בעיקר בגלל שני סיפורים שמובאים בחז"ל ביחס ליוחנן כהן גדול, ומובאים אצל יוסף בן מתתיהו ביחס ליוחנן הורקנוס.

הגמרא במסכת סוטה מביאה ברייתא מהתוספתא:

יוחנן כהן גדול שמע בת קול מבית קדש הקדשים שהוא אומר נצחו טליא דאזלו לאגחא קרבא לאנטוכיא [...] וכתבו אותה שעה וכיוונו

(סוטה לג, א)

דבר זה מופיע גם אצל יוסף בן מתתיהו כדי להצדיק את תפיסתו שיוחנן בן הורקנוס זכה לנבואתו.

והנה יסופר דבר נפלא על הכוהן הגדול הורקנוס, כיצד נדברה אליו הא-לוהות, שכן אומרים שבאותו יום, שבו התנגשו בניו עם קוזיקנוס, הקטיר הכוהן הגדול לבדו בבית המקדש ושמע קול, שבניו ניצחו באותה שעה את אנטיוכוס, ובצאתו מבית המקדש גילה את הדבר לכל העם, וכך היה.

מכאן נראה שלפחות יוחנן כהן גדול שמוזכר כאן הוא יוחנן הורקנוס, הדבר גם יתאים לעיסוק בענייני מלחמה של כוהן גדול. זה לא מחייב שכל האזכורים של יוחנן כהן גדול הוא אותו כהן גדול, אבל זה הגיוני. דבר אחד ברור שהוא לא שירת בכהונה הגדולה שמונים שנה, ואולי אם נכניס את כל החשמונאים שקדמו לו אז אפשר להגיע למספר קרוב לזה. בכל מקרה די ברור לנו שיוחנן היה כהן גדול, ויש מקום רב להניח שלפחות בחלק מהאזכורים של יוחנן כהן גדול בחז"ל הם ביחס ליוחנן הורקנוס.

דבר נוסף מצאנו ביחס ליוחנן כהן גדול בגמרא:

בתלתא בתשרי בטילת אדכרתא מן שטריא שגזרה מלכות יון שמד שלא להזכיר שם שמים על פיהם וכשגברה מלכות חשמונאי ונצחום התקיננו שיהו מזכירין שם שמים אפילו בשטרות וכך היו כותבים בשנת כך וכך ליוחנן כהן גדול לא-ל עליון וכששמעו חכמים בדבר אמרו למחר זה פורע את חובו ונמצא שטר מוטל באשפה וביטלום ואותו היום עשאוהו יום טוב

(ראש השנה יח, ב)

אנחנו רואים את הרצון של השליטים החשמונאים לציין את שם ה' ואת חיבורם לאמונה ולדרך ה'. בספר מקבים אנחנו קוראים שהדבר היה כבר בימי השליטים החשמונאים הקודמים, ואם כן למה הוזכר דווקא יוחנן כהן גדול? ייתכן שהדבר קשור לכך שבימיו החכמים התחילו לחשוש יותר לזילות הזכרת שם ה' בשטרות, ואולי הדבר קשור לשאלת היחס המורכב ליוחנן הורקנוס, שאזכרת שם ה' ביחס אליו היא בבואה של העניין.

הדבר קשור לשינוי מהותי שחל בדרכו של יוחנן הורקנוס. וכך מספרת לנו הגמרא במסכת ברכות:

אל תאמין בעצמך עד יום מותך שהרי יוחנן כהן גדול שמש בכהונה גדולה שמנים שנה ולבסוף נעשה צדוקי אמר אב"י הוא ינאי הוא יוחנן רבא אמר ינאי לחוד ויוחנן לחוד ינאי רשע מעיקרו ויוחנן צדיק מעיקרו

(ברכות כט, א)

מהגמרא כאן די ברור שהכוונה היא ליוחנן הורקנוס, ויש דיון בין האמוראים האם יש הבדל בין יוחנן ובין ינאי. נציין שאב"י שאומר שהוא ינאי הוא יוחנן, לא בהכרח מתייחס לכך שהוא אותה דמות, אלא שזה אותו סיפור, אין הבדל ביניהם מבחינת ההתנהלות והאישיות. לעומת רבא שסבר שיוחנן היה צדיק מעיקרו, ומכאן שבסופו הוא לא היה כזה. לפי המקורות הללו יוחנן הורקנוס בערוב ימיו נטה מדרך הישר והלך אחרי התפיסות הצדוקיות. הדברים תואמים את מה שמסופר גם אצל יוסף בן מתתיהו:

אולם הצלחתו של הורקנוס עוררה עליו קנאת היהודים, ובעיקר רגזו עליו הפרושים [...] וכל כך גדול כוחם אצל ההמון, שאפילו אומרים דבר נגד המלך וגם נגד הכוהן הגדול, מיד מאמינים להם. הורקנוס היה תלמידם והיה אהוב עליהם מאד.

בהמשך הוא מביא את סיפור הריגת החכמים, המיוחס בגמרא לינאי המלך ונדון בו בפרק על ינאי. בכל מקרה גם יוסף בן מתתיהו מתאר לנו שבערוב ימיו יוחנן הורקנוס התחבר לצדוקים וביטל חלק מההלכות שהפרושים

מסרו לעם, וענש את מי ששמר על המצוות הללו וכדברי יוסף: "מכאן נולדה שנאה בקרב העם לו ולבניו" - בקיצור עזיבת הפרושים וההתחברות לצדוקים גרמה לניתוק בין יוחנן ובין העם.

יוחנן נפטר באופן טבעי בשנת 104 לפנה"ס אחרי 31 שנות שלטון. למעשה הוא היה המנהיג החשמונאי הראשון שמת באופן טבעי, ואורך שנות שלטונו שווה כמעט לכל תקופת שלטון החשמונאים לפניו. כפי שאמרנו ימיו מתאפיינים בהרחבה משמעותית של ממלכת החשמונאים ותפיסת מקום כממלכה חשובה במרחב. הוא ייזכר כמי שתיקן תקנות דתיות חשובות, אך בתחום התוך ישראלי נראה שאנחנו עדים לזרעי הפורענות של ממלכת החשמונאים. בערוב ימיו יוחנן מתנתק מהקשר לחכמי ישראל, ומתוך כך גם להמון העם. מה גרם לדבר הזה? האם היו אלו ענייני כבוד או שכרון הכוח או שניהם גם יחד - קשה לדעת, אך דברי ימי יוחנן הורקנוס נחרטו בתודעה הלאומית במלים אלו של הברייתא: "אל תאמן בעצמך עד יום מותך", יכול אדם להיות כל ימיו צדיק, ולמות כרשע.